

HÉTALVÓ SZAVUNK EREDETÉRŐL
(NYELVÉSZETI—MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI TANULMÁNY)

Forgács Tamás

1. A Magyar Nyelv XLIII. évfolyamában (61. o.) KOVALOVSKY MIKLÓS Torzszülött összetett igék című cikkében *hétalvó* szavunkat mint ragtalan határozós összetételű igenevet emlegeti a *vakmerő*, *rövidlátó*, *gyorsíró* stb. szavak társaságában. KOVALOVSKY-nak ez a megállapítása teljesen helytálló, hiszen ő leíró szempontból vizsgálja ezeket a szavakat, márpedig ma már ezt az összetételt egyetlen anyanyelvi beszélő sem minősítené másként, hacsak nem ismeri a kifejezés eredetét. Történetileg nézve azonban mennyiségjelzős összetétellel van dolgunk, s csak a kifejezés eredetének elhomályosulása miatt értékelődött át a nyelvi tudatban határozós összetétellé. A TESz. (II, 102) is tárgyalja kifejezést, de nem a magyarban létrejött jelzői összetételnek, hanem "német mintára alkotott tükörszónak" (vö. ném. *Sieben-schläfer* 1. 'álomszuszék'; 2. 'nagy pele') tartja.¹ Ez a nézet feltehetőleg helyes, bár a nyelvtörténeti adatok némi kételyeket is ébreszthetnek bennünk. A TESz. a kifejezés első előfordulását 1792-ből adatozza: "ébredgyünk-fel már valaha mi is ama' *hét-alvóknak* hosszás álmából" (Osvald Zs.: *Hazafi* 46: NSz.). Az idézet nem győz meg a *hétalvó* tükörszó voltáról. Jóllehet a korabeli nyelvérzéknek híján vagyunk, a *hét-alvó* kötőjeles kapcsolása arra is mutathat, hogy egy összeforróban levő szókapcsolattal van dolgunk. Az *ama'* névmás keltette határozott rámutatás és a mondat egész tartalma, az utalás a "hosszás álmokra" is olyan érzést kelt, mintha itt nem egyszerűen egy a németből átvett tükörszót használt volna a szerző, hanem maga is ismerhette a hét alvó ifjú történetét, amellyel a kifejezés kapcsolatban van, és talán erre célzott mondatával.

A kifejezés eredetéről biztosat nem tudunk mondani. Lehet persze, hogy mint összetétel valóban a német *Sieben-*

¹ Ugyanígy vélekedik már korábban CSÜRY BALINT is (*Magyarosan* III, 7), a TESz. pedig csatlakozik hozzá.

schläfer tükörfordítása, bár a TESz. által első előfordulásként idézett adat ennek némiképp ellentmondani látszik. Annyi azonban bizonyos, hogy a *hét alvó* mint szerkezet már jóval a TESz. által 1792-ből idézett adat előtt is fölbukkan nyelvünkben (ugyancsak a hét ifjúra vonatkoztatva): a Müncheneri Kódex előtt álló öröknaptárban szeptember 13-ánál ezt találjuk: *Het alu atafiac*². Tudjuk, hogy a kódexnek már a másolata is 1466-ból való, az eredeti szöveg keletkezését pedig — az öröknaptár után álló naptárkerék megfejtése alapján — 1416 és 1435 közé teszik (vö. BÉKESI EMIL: Adalékok a legrégebb magyar szentírás korának meghatározásához. Új Magyar Sion XI, 3-14, 200-209; ill. SZILY KÁLMÁN: A Müncheneri Codex kora. MNy. III, 201-207). A kifejezés első előfordulása tehát — legalábbis szószerkezetként — jó 350 évvel korábbra teendő a TESz. által megjelölnél.³

Egyéb naptáraink többnyire a kifejezés latin megfelelőjét adják a hét alvó szent ünnepnapján. A KNAUZ-féle Kortanban (Bp. 1876.) földolgozott magyarországi használatra készült naptárak tanúsága szerint a 60 fölhasznált naptár közül 43-ban szerepel a hét alvó szent napja⁴, ebből 30 *7 Dormientes*ként, 11 pedig *7 Dormientes Martyres*ként említi őket. A Müncheneri Kódex magyar nyelvű adatát már említettük, de magyarul fordul elő ünnepnapjuk egy 1579-ből való kalendárium magyar fordításában is ("Kalendárium. Ez ez mostani 1579. Esztendőben Történendő néminemű dolgokról. Írta Slovacius Péter Craccai astrologus. Magiarra fordította Peechi Lukach. Nyomtatott Nagy-Szombatba."): *7 aluo zent* néven találjuk meg őket benne (vö. KNAUZ: Kortan. 266).

Láttuk tehát, hogy a kifejezés — legalábbis szószerkezetként — előfordul már jóval a TESz. által megjelölt idő előtt is. Ez nem jelenti azt, hogy a *hétalvó* mint összetett szó nem lehet a német *Siebenschläfer* tükörfordítása; az ugyanis adatainkból nem bizonyítható, hogy a szószerkezetből — mint a németben — nálunk is összetétel vált volna. Kizárni sem lehet

² Erre a tényre NYÍRI ANTAL hívta föl a figyelmet, szíves közlését ezúton is köszönöm.

³ Egyébként a MünchK. adatát az *alvó* címszó alatt közli a NySz. (I, 92) is; ez a körülmény a TESz. szerkesztőinek figyelmét nyilvánvalóan elkerülte.

⁴ Más napokon mint a MünchK. naptárában, de erről később még lesz szó.

azonban ezt a fejlődést, hiszen előfordulhat, hogy a TESz. által említett adat kötőjeles megoldása éppen az összeforrás utolsó előtti fázisára utal. (Ez természetesen nem bizonyítható, hiszen a szerző az igekötőt is így kapcsolja az igéjéhez, tehát lehet, hogy írássajátságáról van szó. De hogy nála még nem igazi összetétellel állunk szemben, az mégis valószínű.) Mindent összevetve azonban magam is azon a véleményen vagyok, hogy a szó 'álomszuszék', különösen pedig 'pele' jelentésben inkább a német kifejezés tükörfordításaként kerülhetett nyelvünkbe, mivel a különírt adatok csak az eredeti, a hét ifjúra utaló jelentést hordozzák, a jelentésfejlődésnek pedig a magyarban adatai h a t ó nyomát nemigen találjuk.

Kevéssé ismert azonban magának a német kifejezésnek a kialakulása is, a magyar szakirodalom nem is igen foglalkozott vele. Feltehetően ennek tudható be az is, hogy a MNY. említett tanulmányában a szót mint határozós összetételt tárgyalja a szerző. A TESz. ugyan rövid szócikkében Kluge (Etymologisches Wörterbuch. 19. Ausg. 708) és a Brockhaus Enzyklopädie (16. Ausg. X, 616) nyomán röviden utal a legendára, amellyel kifejezésünk kapcsolatban áll. Ennél kicsivel részletesebben tárgyalja a történetet Révai Nagy Lexikona (Bp. 1914. X, 24), sajnos azonban az ennek utódként létrejött Új Magyar Lexikon már föl sem vette szócikkei közé a hét alvó szent legendáját. A magyar olvasóközönség a történetet tehát kevéssé ismeri, ugyanakkor a legenda a középkorban rendkívül népszerű volt — nemcsak Európában, de Keleten is ismerték. A történetnek idővel bizonyos magyar vonatkozásai is kifejlődtek, s láttuk, hogy a középkorban nálunk is ismertebb lehetett, hiszen XII-XVI. századi naptáraink zöme — mint láttuk — tartalmazza a szentek ünnepnapját. Mindez együttesen talán elegendő indok ahhoz, hogy valamivel részletesebben is foglalkozzunk a kifejezés alapjául szolgáló legendával.

Ha a magyarban nem is, a külföldi szakirodalomban jóval nagyobb népszerűségnek örvendett a hét alvó ifjú története. Ezek közül is leginkább talán a német szakirodalom járta körül a mondakört (pl. C. A. BERNOULLI: Die Heiligen der Merovingen. Tübingen 1900.; FRANZ VON SALES-DOYE: Heilige und Selige der römisch-katholischen Kirche. Bautzen 1929. II, 324; METZER und WELTE's Kirchenlexikon. Freiburg 1899. XI, 278). Közülük is

kiemelkednek azonban JOHN KOCH és MICHAEL HUBER rendkívül részletes és alapos munkái (Die Siebenschläferlegende, ihr Ursprung und ihre Verbreitung. Leipzig 1883.; ill. Die Wanderlegende von den Siebenschläfern. Leipzig 1910.; további a legendával foglalkozó munkákat l. még KOCH: i.m. 194-203. és HUBER: i.m. 214-21). KOCH és HUBER munkáikban több száz oldalon át tárgyalják a legendakört, annak eredetét és elterjedését. Itt fejtegetéseiknek természetesen csak nagyon szűk kivonatát kívánom adni.

2. A hét alvó szent legendájának nem könnyű az alapformáját megtalálni, az egyes szövegvariánsok ugyanis gyakran eléggé nagy eltéréseket mutatnak. A történet legkorábbi följegyzésének KOCH és HUBER a szír MAR JACOB munkáját tartja, aki 519-ben a mezopotámiai Sarug város püspöke volt, és Jacob von Sarug néven a régi szír irodalom egyik legjelentősebb alkotójának számít. Jóval nagyobb érdeklődésre tarthat számot, mert sokkal részletesebb az ugyancsak szír DIONYSIOS TELMAHARENSIS munkája. Mindezen — részben töredékes — munkákat jól kiegészíti a görög SIMEON METAPHRASTES műve (900 körül), amely egy bizonyos LAURENTIUS SURIUS latin nyelvű fordítása nyomán vált igazán ismertté. A latin nyelvű feldolgozások közül GREGOR tours-i püspöknek, az 540-594 között élt híres frank történetírónak a munkáit kell elsősorban megemlítenünk, ő ugyanis két változatban is feldolgozta a legendát. A nyugati kereszténységben való nagyfokú elterjedéséhez pedig bizonyosan hozzájárult JACOBUS À VORAGINE közkedvelt Legenda Aureája (XIII. sz.) és PETRUS DE NATALIBUS Catalogus Sanctoruma (Vicenza, 1493.) is.

A hét alvó szent legendája és tisztelete széles körben ismert volt a latin, főképp pedig a keleti egyházakban. De a mohamedán vallás is ismeri a legendát, ugyanis MOHAMED — jóllehet némiképp töredezett formában, önkényesen egyik részletről a másikra ugorva — fölvette a Koránba (XVIII. szúra 8-24. vers).

Az említett feldolgozások és egyéb más munkák között gyakran jelentős eltéréseket találunk az egyes részletekben, pl. a mártírok számában, a nevük írásmódjában stb. Mindezeket egyeztetve KOCH mégis igyekszik megtalálni a legenda alapformáját, amelyet én itt az ő nyomán, de eléggé lerövidítve közlök (rész-

letesebben l. KOCH: i.m. 3-23).

Midőn Decius császár 250-ben Bizánchól Karthagenába és Efezusba ment, bezáratta a keresztények templomait, és bálványok imádását rendelte el. A keresztények egy része elmenekült, mások engedelmeskedtek a császár parancsának. A hitben szilárdakra üldözés várt, majd válogatott kínzások közepette mártírhalál. Ezért aztán nagy szomorúság lett úrrá a hívőkön, a szülők megtagadták gyermekeiket, s a gyermekek nem akarták megismerni szüleiket. Volt azonban Efezusban hét előkelő származású ifjú (Achilliedes, Diomedes, Eugenius, Stephanus, Probatius, Sabbatius és Cyrianus⁵), akik a legnagyobb üldözések ellenére sem szűntek meg Krisztusnak áldozni. Beárulták azonban őket a császárnál, aki maga elé vezettette őket, és megparancsolta nekik, hogy áldozzanak a bálványoknak. Mivel ezt megtagadták, halálra ítélték őket, de ifjú koruk és előkelő származásuk miatt a császár még gondolkodási időt adott nekik addig, míg legközelebb Efezusba jön.

Miután a császár elhagyta a várost, az ifjak szüleik kincseinek java részét alamizsnaként szétosztották a szegények között, majd elrejtőztek a városhoz közel eső Anchilus (másutt Celion) nevű hegyen egy barlangban. Vittek magukkal pénzt, és ebből egyikük — Malchus — titokban gondoskodott táplálékról. Mikor egyszer élelemért a városban járt, megtudta, hogy a császár visszatért Efezusba, és kereszteti őket. Szüleiket kikérdezvén az uralkodó meg is tudta hollétüket, és gondolkodott, mit tegyen velük. Ekkor az Úr azt sugallta neki, hogy falaztassa be a barlangot, és élve temesse el az ifjakat, ugyanis később terve volt velük.

A hét ifjú eközben a barlangban imádkozott az Úrhoz, hogy legyen mellettük az üldöztetésben. Ő meghallgatta imájukat, és magához vette lelküket ("suscepit animas illorum"). Midőn a császár parancsára kövekkel elzárták a barlang bejáratát, ők már nem voltak az élők sorában. Deciusnak volt azonban két keresztény szolgája, Theodorus és Rufinus. Ők elhatározták, hogy az ifjak esetét ólomtáblákra írják, és egy lepecsételt ládikában a kövek

⁵ Így találjuk a nevüket a korábbi forrásokban, a nyugati kereszténységben azonban a toursi Szt. Gergelynél található nevük terjedt el: Maximilianus, Malchus, Martinianus, Constantinus, Dionysius, Johannes és Serapion.

alá rejtik, hátha az Úr az utolsó ítélet napja előtt feltámasztja az ifjakat, és akkor, akik kibontják a barlang bejáratát, tisztellessék őket az üldözésben tanúsított állhatatosságukért, hiszen az írásokból megtudhatják róluk az igazságot. Úgy is tettek, ahogy elhatározták.

Hamarosan meghalt Decius, és más császárok következtek a trónon, a keresztények üldözése is lassan megszűnt. A jámbor keresztény szellemű Theodosius (feltehetően az ifjabb Theodosius, Archadius fia) uralkodásának 38. évében azonban föllázadt egy eretnek szekta, akik tagadták a halottak föltámadását, s már a császár is kezdett megingani hitében. Ekkor az Úr, aki nem akarta, hogy a jámborok tévútra kerüljenek, elhatározta, hogy csodát tesz, hogy a föltámadás titkát mindenki előtt bizonyítsa. Ezért azt az ötletet adta egy Adolius nevű keresztény gazdának, hogy istállót építsen állatai számára az Efezus melletti hegyen. Szolgái és a munkások éppen azokat a köveket hordták el az építkezéshez, amelyekkel annak idején Decius elzáratta az ifjak bűvőhelyét.

Ekkor az Úr új életet lehelt a barlangban levő ifjakba. Fölbredtek, mintha csak egy mély álomból tértek volna magukhoz, fölegyenesedtek, és üdvözölték egymást, amint szokták, ugyanis semmi jelét nem látták annak, hogy olyan sokáig aludtak: a ruháik olyanok voltak, mint az elalváskor, és a testük is friss volt, így azt gondolták, hogy csak estétől reggelig aludtak, és féltek, hogy Decius megtalálja őket. Ezért leküldték a városba Diomedest (másik nevén Malchust), hogy szerezzen kenyeret nekik, és tudakolja meg, mit határozott róluk a császár. Ő félve aláereszkedett a hegyről, ám a városkapuhoz érve elcsodálkozott, hogy afölött egy keresztet talált, s ugyanígy a másik kapu fölött is. Csodálkozása csak fokozódott, mikor a városban járván hallotta, hogy sokan imádják az Urat, papok és hívők sietnek a templomba, Meg is kérdezte, hogy valóban Efezusban van-e. Mikor igenlő választ kapott, vissza akart térni társaihoz, hogy beszámoljon a furcsaságokról. Előbb azonban kenyeret kellett vennie. Mikor a péknek nyújtotta a kenyérért járó pénzt, az az érméket valamilyen talált kincsből származónak vélte, hiszen azokra még Decius képe volt verve. Malchus már éppen menekülni akart, de elfogták, és a város püspökéhez és prefektusához vezették, ahol hosszas kikérdezés után minden kiderült. Malchus elvezette a püspököt és a város népét

a barlanghoz, ahol társai voltak. Megtalálták azt a kis lepecsételt ládikát is, amelybe az említett feljegyzések zárva voltak. Mikor azt elolvasták, az egész nép hangos szóval dicsérte az Urat, mert rájöttek, hogy csodát tett, ugyanis föltámasztotta az ifjakat.

Ekkor a püspök és a helytartó levelet írtak a császárnak az esetről, aki kíséretével Efezusba sietett, ahol a barlangban az ifjak sugárzó arccal fogadták. A császár térdre borult előttük, majd átölelte őket, és a keblükön sírt. Ezután Lázár esetéhez hasonlítva az ifjakét, hálát adott az Úrnak, hogy visszaadta hitét a feltámadásban.

Ekkor Achillides megáldotta a császárt, és közölte vele, hogy az ő hitének erősítése végett támasztotta fel őket a mindenható. Miután befejezte beszédét, az ifjak a földre hajtották a fejüket, elaludtak, és lelküket átadták az Úrnak. A császár megcsókolta tetémüket, sírt, palástját rájuk terítette, majd megparancsolta, hogy hét arany ereklyetartót készítsenek nekik. De még ugyanazon az éjszakán megjelentek neki álmában, és így szóltak hozzá: "Porból fogunk feltámadni, nem aranyból. Ezért hagyjál bennünket a barlangban pihenni, míg Isten újra szólít bennünket". Ezért a császár meghagyta, hogy ott nyugodjanak, de a barlang fölé egy templomot építtetett, a város szegényeinek pedig bőséges alalmazást osztatott ki. Ezután visszatért kíséretével Konstantinápolyba, és ott is dicsérte az Urat.

3. Ami a legendát illeti, a hosszú álomról szóló történetek nem ritkák a népek monda- és mítoszvilágában. KOCH (i.m. 24-50) számos ilyet tárgyal a görög kultúrától kezdve a kínai és arab mondákig. Ezek közül most csak a legérdekesebbeket említem meg.

Az egyik legismertebb ókori monda a hosszú álomról Epimenidesnek, a pásztorfiúnak a története. A krétai Epimenidest egyszer apja elküldte, hogy keressen meg egy elveszett juhót. A keresésben elfáradván lefeküdt egy barlangban, és 57 évig aludt ott. Mikor fölébredt, folytatta a keresést, hiszen úgy gondolta, hogy csak rövid ideig aludt. Mivel nem találta meg a juhót, hazatért, s ott — legnagyobb megrökönyödésére — mindent megváltozva talált. Öccse, aki időközben aggastyán lett, alig ismerte meg. A hosszú és csodálatos álom híre országszerte elterjedt, és Epi-

menidest az istenek kegyeltjének tartották. Ezért egyszer pl. Athénba is elhívták, hogy szabadítsa meg a várost egy dühöngő pestisjárványtól. Csak 157 (más források szerint 299) éves korában halt meg.

A mondák egy másik típusában az istenek vagy hőszok nem halnak meg teljesen, hanem távoli vidékeken vagy hegyek gyomrában folytatják korábbi életüket. Így például nagyon régi Kronosz és a titánok története, akik miután Zeusz legyőzte őket, egy Angliától nyugatra fekvő szigeten élnek tovább — Plutarkhosz szerint — örök álomba merülve. Achillest pedig — mikor holttestét el akarták égetni — anyja, Thetisz a Ponthuszon levő Leuke szigetére vitte, ahol később istenként tisztelték.

Későbbi mondák Nagy Sándor és Néró halála után a két uralkodó visszatértéről szólnak. Utóbbinak kételkedtek a halálhírében, így aztán csalók két alkalommal is Nérónak adták ki magukat, a jeruzsálemi keresztények pedig a császár visszatértét mint az antikrisztus megjelenését várták.

A germán népek körében is számos hasonló történet él, közülük talán a legismertebb Barbarossa Frigyes nevéhez fűződik. Ő a monda szerint nem halt meg, hanem most is a Kyffhäuser hegy gyomrában él lányaival és egész udvartartásával. Mély álomba merülve ül egy asztalnál (szakállá tovább nő), míg el nem jön az ő ideje, és föl nem ébred, hogy megvívja nagy csatáját stb. Hasonló mondák rendkívül gyakoriak a germán mondavilágban, s KOCH szerint (i.m. 32-33) pogány mítoszokra mennek vissza: a császár és más hősök nagyon hasonlítanak régi germán istenekre, főként Wotanra és Donarra. Hogy a régi pogány mítoszok miként kerültek történelmi személyiségekkel kapcsolatba, KOCH szerint könnyen megmagyarázható. Ha meghalt egy nagy hős vagy egy kedvelt uralkodó, a nép nem akarta tudomásul venni a halálát. Ezért aztán a korábban isteneknek szentelt hegyekre úgy tekintettek, hogy a hősök ezekben élnek tovább.⁶

⁶ Ez különösen jól megfigyelhető Barbarossa Frigyesrel kapcsolatban. Halála után több csaló — akárcsak Néró esetében — a császárnak adta ki magát, közülük egyet Habsburg Frigyes 1285-ben ki is végeztetett. Még XIV. századi versekben is él a remény, hogy Frigyes visszatér.

A mondák egy másik típusában nincs szó a hosszú alvásról, csak a z idő elfelejtéséről: istenekkel kapcsolatba kerülő embereknek évek, sőt évszázadok óráknak tűnnek csupán. Ilyen eseteket idéz KOCH (i.m. 37-44) az indiai Puranából, a Talmudból, a kínai mítoszvilágból stb. Az egyik legismertebb ilyen történet az arab költészetből való, és Mohamednek a mennyben történt utazását örökíti meg: Gábriel arkangyal egyetlen éjszakán beutazza a prófétával mind a hét mennyet (durch alle sieben Himmel geführt). Ez az utazás évmilliókat venne igénybe, mégis mikor visszatér, ágyát még melegen találja.

Még egy hasonló legendára térek ki, mert ennek magyar vonatkozása is van: KOCH (i.m. 42) és HUBER (i.m. 198) is említi Bűschingnek a Die Braut Christi zu Grosswardein in Ungarn című versét, amely egy röplap (Flugblatt) után készült.⁷ A versbeli történetben egy magasrangu katonatiszt lánya már egészen fiatalon Krisztusnak jegyzi magát, de szülei azt kívánják, hogy egy gavalérhoz menjen feleségül. Az esküvő reggelén kimegy a kertbe, és hívja Krisztust. Ő meg is jelenik neki egy gyönyörű ifjú képében, és elvezeti isteni atyja kertjébe, majd miután megmutatta neki a mennyország pompáját, visszakíséri őt hazájába. Ott azonban a lánynak minden idegen, és az emberek rájönnek, hogy 120 évig volt távol, jóllehet ez neki csak 2 órának tűnt. Végül étkeket kínálnak neki, s miután ezekből fogyasztott, örök álmra szenderül.

KOCH szerint (i.m. 44) mindezek a mondák ősi vallási elképzelésekre mennek vissza. A természeti istenségek korában pl. azt képelték, hogy a nap-, illetve fényistent télre legyőzték vagy megölték, tavasszal pedig új életre kel. A természeti erő földalatti működését reprezentáló istenségekről azt tartották, hogy hegyek gyomrában, sziklabarlangokban laknak. Később, mikor az isteneket perszonifikálták, ezeket az általános vonásokat konkrét eseményekre és helyszínekre vonatkoztatták. Még később nagy hősöket is kapcsolatba hoztak az istenekkel, és a maguknak az isteneknek tulajdonított cselekedeteket "transzponálták" a hősökre mint leszármazottaikra. Az elűzött héroszok, a bukott istenek az-

⁷ Volkssagen, Märchen und Legenden. 163. Némely eltérésekkel, de megvan ez a vers a Des Knaben Wunderhornban is (Heidelberg, 1806. I, 64-69).

tán nem halnak meg, hanem különös, álomszerű életet élnek a hegyek gyomrában és a távoli szigeteken. Mikor azután a naív hitvilág a kereszténység elterjedésével eltűnően volt, a régi istenek sokat veszítettek a tekintélyükből: elűzött, száműzött szellemekké lettek, akik kincseket őriznek, és várják megváltásukat.

A nagyon bölcs vagy tehetséges emberekről már régen is azt tartották, hogy az istenekkel állnak kapcsolatban, bejáratosak hozzájuk, s ez a vélekedés megmaradt akkor is, mikor az istenek már szellemekké, démonokká degradálódtak. Főként az egyszerű, jámbor emberekről, elsősorban pásztorokról, szüzekről tartották, hogy bejárhatnak az istenségek lakhelyére, mondván, hogy nem a tudás és a gazdagság vezet el hozzájuk, hanem a természet tiszta gyermekei a kiválasztottak. Végül pedig mivel egyes isteneknek és héroszoknak végtelenül hosszú álmot tulajdonítottak, az egyes velük kapcsolatba kerülő emberek is bizonyos fokig részt vettek ebben.

4. De legyen most ennyi elég a legenda gyökereiről, ne merüljünk el túlságosan a részletekben! Vizsgáljunk meg inkább egy másik kérdést: vajon miért teszi a Müncheni Kódex naptára a hét alvó szent napját szeptember 13-ra? A hét szentnek ugyanis többféle ünnepnapja is létezik, de szeptember 13-a nem tartozik közéjük. Legelterjedtebb ünnepnapjuk a római katolikus egyházban július 27-e, ettől a görög-keleti egyházakban tartott napjuk, augusztus 4-e sem esik messze. Ezek mellett előfordulnak még: június 27-e, október 22-, ill. 23-a, mint a befalazás napja, a szír maroniták pedig március 7-én ülik az ünnepet (vö. METZER und WELTE's Kirchenlexikon XI, 278).

A KNAUZ által vizsgált 60 naptár közül 43-ban előfordul a szentek ünnepnapja, tehát meglehetősen ismert volt Magyarországon is. Hogy a legelterjedtebb napjuk nálunk is július 27-e volt, azt bizonyítja az a tény, hogy a 43 kalendáriumból 41 erre a napra teszi az ünnepet, egy június 27-re, a MünchK. pedig — mint láttuk — szeptember 13-ra.

A június 27-i dátum nagyon érdekes. Nálunk ugyan csak egy 1488-ból származó német nyelvű missale teszi erre a napra a szentek ünnepét, de Németországban elterjedtebb volt az e napi ünnep. Ennek oka: Németországban RABANUS és NOTKER martirologiumai ezt je-

lölték ki nekik ünnepnapul. Június 27-ét több helyütt *Siebenschläfertagnak* vagy egyszerűen *Siebenschläfernek* nevezik, és időjárásjósló nap. Eszerint, ha *Siebenschläfer*kor esik, akkor utána 7 (4) héten (napon) át esni fog. Ezzel kapcsolatban közmondásszerű jóslások is élnek német nyelvterületen: pl. Wenns am Siebenschläfertag regnet, regnets sieben Tage lang. — Wenn die Siebenschläfer regen kochen, so regnet es vier ganzen Wochen. — Wenn et up Säbensläper rägent, denn rägent et sêben wêken, un wenn âk mant all dâge en pâr droppen fallet (vö. GRIMM: Deutsches Wörterbuch X. 1. köt. 818-819). A Meyers Enzyklopädisches Lexikon (9. kiad. XXI. köt. 688) szerint ez az időjárási szabály azon a tényen alapszik, hogy június végén (július elején) többnyire egy nyugatról érkező hidegfront hosszabb esős időszakot okoz Közép-Európában.

KOCH (i.m. 65-6) érdekes magyarázatot közöl a július 27-i ünnepnappal kapcsolatban, jöllehet fejtegetései erős kételyeket ébresztenek olvasójukban. Szerinte a július 27-i (ill. az augusztus 4-i) ünnep a *k u t y á v a l* van kapcsolatban. A legenda számtalan változata között vannak ugyanis eltérések. Gyakorta különbség van például a szentek számában is. A legelterjedtebb a *h é t* lett (feltehetőleg mint misztikus szám), de sok változat *n y o l c* szentet említ, így például a talán legkorábbi feljegyzés JACOB VON SARUGTÓL, de DIONYSIUS TELMAHARENSIS is. A Korán (és azóta minden mohamedán emlék) 7 szentet említ, de velük volt szerintük kíséreként egy kutya is. Mivel a kutya a mohamedánoknál tisztátalan állatnak számít, feltehető, hogy ez a körülmény csak valamilyen idegen forrásból származhat. Van is egy ilyen értelmű régi keresztény írás: a Theodosius de situ terrae sanctae címen ismert úti-könyvecske, amely 520 és 530 között keletkezhetett. A bennünket érdeklő adat így hangzik: "In provincia Asia civitas Ephesus, ubi sunt septem fratres dormientes et Catulus Viricanus ad pedes eorum." KOCH szerint (i.m. 64) itt valamiféle félreolvasásról lehetett talán szó, a *Viricanus*t talán *Hyrkanus*nak olvasták, márpedig az ún. hyrkanikus kutyák nagyon ismertek voltak az ókorban. Mindezt azonban ő sem tartja biztosnak. Tény azonban, hogy a Koránban, de más variánsokban is előfordul a hét szent társaként egy kutya. Ebből vezeti le KOCH a július 27-i ünnepnapot. Szerinte ugyanis a kutyának a görögöknél különösen nagy kultusza volt,

ugyancsak Keleten is. A kutyacsillag, a Szíriusz július végén megy föl az égre, ettől pedig nincs messze augusztus 4-e, a szentek görög-keleti napja sem. KOCH hozzáteszi még, hogy a Szíriusz az oroszánba vált át, s egy keleti monda szerint a hét alvó szent kutyája is átváltozott oroszánná.

Hogy KOCHnak igaza van-e, azt nem tudhatjuk, fejtegetése mindazonáltal — ha érdekes is — meglehetősen merésznek tűnik. Továbbra sem adtunk azonban választ arra a kérdésre, miért teszi az ünnepet a Müncheneri Kódex naptára szeptember 13-ra, ha ez egyébként nem tartozik a szentek ünnepnapjai közé. Érdekes, hogy erre a napra teszi ünnepüket a KNAUZNál tárgyalt naptárak közül még egy, de az említi őket július 27-én is, a MünchK. viszont nem (vö. i.m. 266). Ez a naptár a KNAUZ által boldvai misekönyvként említett XII. századi munka, amely nem más, mint a Halotti Beszédet is tartalmazó Pray-kódex. Eszerint tehát nem egyszerűen a Müncheneri Kódex naptárának szerkesztője tévedett, kell, hogy legyen a hibának valamilyen mélyebb oka is. De mi lehet ez az ok? Nehéz erre biztosan válaszolni, van azonban egy olyan tény, amely talán kezünkbe adja a megoldás kulcsát. Az Acta Sanctorum (Párizs, 1868) 44. kötete tartalmazza azon szentek nevét, akiket szeptember 13-án ünnepel a katolikus egyház. Ezek között találunk (55-6) h é t szent ifjút, Macrobiust, Gordianust, Zoticust, Lucianust, Helit, Valerianust és Seleucust, akik jó barátok voltak, és Lici-nius császár uralkodásának idején szenvedtek mártírhalált keresztény hitük miatt. Ők jóval kevésbé ismert szentek lehettek, mint a hét alvó ifjú, ezt jelzi az a tény is, hogy míg utóbbiakkal az Acta Sanctorum több mint húsz oldalon keresztül (33. köt. 375-97) foglalkozik, addig velük alig egy oldalon át. A KNAUZ által feldolgozott magyarországi naptárak sem tartalmazzák ünnepnapjukat, ez egyértelműen kiviláglik a Naptárainkban előforduló összes szentek és határnapok című fejezet szeptembert bemutató lapjából (361). Viszont előfordulhat, hogy a boldvai misekönyv és a MünchK. naptárának szerkesztői előtt olyan latin kalendárium állt mintaként, amely tartalmazta ünnepnapjukat talán *septem martyres* vagy *septem fratres* (*martyres*) formában. Mivel a magyar naptárkészítők számára ők nem voltak ismertek, talán azt hitték, hogy az általuk is ismert *hét alvó szentről* van szó, ezért írhatták a naptárba az ünnepnap mellé a ? *Dormientes*, ill. a *het alu atiafiac* bejegyzést.

A boldvai misekönyv szerkesztője tette ezt attól függetlenül, hogy a szentek szokásos ünnepnapján (júli. 27.) már egyszer előfordult a nevük, a MünchK. esetében pedig ennél a napnál nincs bejegyzés, itt tehát csak egyszer szerepelnek.

5. Végül ejtsünk még szót arról, hogyan vált a hét alvó szent neve egységes kifejezéssé. Mint a TESz. (II, 102) írja, szó szerkezeti formában hasonló kifejezések más nyelvekben is előfordulnak, de ezek többnyire csak a III. századi mártírokra vonatkoznak, "nem alakult ki átvitt 'álomszuszék' jelentésük, vö. pl. ang. *the seven sleepers*; fr. *les sept dormants*; vö. még k.lat., e.lat. *septem dormientes*: 'a hét alvó'. A szlk. *sedmospaž* 'álomszuszék, hétalvó' a német vagy a magyar egyenértékű tükörfordítása".

Hogyan vált hát a szó szerkezetből összetett szó? Ezt a magyarban nem tudjuk nyomon követni⁹, jól látható azonban a folyamat a németben, sőt ott a szónak tágabb jelentésköre is kialakult, mint a magyarban. GRIMM nagy német szótára (X. 1. köt. 818-19) bőséges adatolással mutatja be az összetapadás fázisait. Mint írja, a középfelnémetben az elnevezés először két külön szóban bukkan fel, többnyire különböző versekben, melyek a hét alvó szentről, azaz "von den siben släfaeren" szólnak. Például: (idézi GRIMM: i.h.; egyéb példákat l. ott).

mit der siben slafer urstende,
die hatten geslafen fürwar
mit der zal zwei hundert iar
und doch siben iar minder.

A későbbiekben már megtaláljuk a kifejezést összekapcsolt, egybeírt formában is, így pl. a CONRAD VON DANKROTZHEIM által 1827-ben Strassburgban kiadott *Namenbuch vom Jahr 1435* című műben is, *die sübenschleffer* formában. Az újfelnémetben aztán már állandóan ebben az összetapadt formában kerül elő a nevük, kötőjellel vagy teljesen egybeírt formában. Így találjuk őket pl. MUSÄUS *Volksmärchen des Deutschen* (Gotha, 1804) című ötkötetes munkájában is: "Laut zeugnisz der heiligen legende stiegen die

⁹ Ezért is állítottam korábban, hogy a *hétalvó* — m i n t ö s s z e t t é t e l — talán mégis inkább a német *Siebenschlüfer* tükörfordítása, jöhetnek szó szerkezetként már régtől adatolható a magyarban is.

frommen siebenschläfer, nachdem sie ihren hundertjährigen schlaf ausgeschlafen hatten, so munter und rüstig aus den römischen kaktakomben hervor, wie sie hinein gegangen waren, und hatten nur um eine einzige nacht gealtert" (III. köt. 20).

A teljes összetapadás abban nyilvánul aztán meg, hogy — csak az újfelnémetben — a kifejezést már egyes számban is használják, tehát *ein Siebenschläfert* mondanak a szabályos *einer der sieben Schläfer* helyett. Igy találjuk ezt pl. MATTHIAS KRAMER szótárában (Das königliche niederhochteutsch und hochniederteutsch Dictionarium oder beider Haupt- und Grundsprachenwörterbuch. Nürnberg 1719) is: "*sieben-schlafer*, m. uno de'sette dormienti sotto Decio imperatore" (II. rész 805).

Ez a teljes összeolvadás adott később alkalmat arra, hogy a kifejezést az eredeti, a hét alvó szentre, illetve — később — ezek egyikére utaló jelentésénél tágabb — de azzal természetesen összefüggő — értelemben használják. Az időjárásjósló *Siebenschläfertagról* (vagy egyszerűen *Siebenschläferről*) már volt szó, de ez a szó eredeti jelentését örzi. Viszont alkalmassá lett a kifejezés például a hosszú és mély alvás megnevezésére is. Itt is jól megfigyelhető az átmenet a legendára való utalástól a mai megszokott, köznap értelemben: pl. "und gott schlang die schleife des schlafs um unsere schlaf' her, — dasz [!] wir schliefen wie die siebenschläfer" (GRIMM: i.h.; idézi Rückert egyik verséből), illetve: "ein siebenschlafer ist ein spott-wort, womit man einen, der zu lang schläfft, belegt, *endymion, homo somnolentus*" (FRISCH: Teutsch-lateinische Wörterbuch. Berlin, 1741. II, 24); a hetes szám további kiterjesztésével: "daher ist das sprichwort kommen, dasz man einen, der bisz umb [!] 7. uhr schläfft, pflegt einen sieben-schläffer zu nennen (WIEDEMANN: Historisch-poetische Gefangenschaften. Leipzig 1690. XI, 74).⁹

Az eredeti értelemtől az 'álomszuszék' jelentés felé való eltávolodás aztán — a németben — a kifejezés nőnemű változatának kifejlődéséhez is vezetett: "guten morgen, ihr drei *siebenschläferin* [!]" (GRIMM: i.h.)

⁹ Erre a jelentésváltozásra nyilván az is alapot adott, hogy régen hajnalban keltek a világítás híja miatt, s aki hétig aludt, azt lustának tartották. A kifejezés eredetének elhomályosulása miatt a hetes szám egybeesése különösen jó alkalmat adott a névátvitelre.

Miután a szónak a hosszan alvó emberre utaló jelentése kifejlődött, nemsokára már állatokra is kezdték használni a *Siebenschläfer* elnevezést. Pl.: "im winter ist der bär ein rechter sieben-schläffer" (WIEDEMANN: i.m. XI, 32). Míg az idézett esetben a medvére csak alkalmilag használják a kifejezést, egy másik, hosszú téli álmáról ismert állat esetében az állat állandó nevévé is vált a megnevezés. Ez az állat a *nagy pele* (más néven *mormota*). A Meyers Enzyklopädisches Lexikon (9. kiad. 21. köt. 688) szerint a németben *Siebenschläfer* — emellett még *Schlafratze*, *Bilch(maus)* — elnevezéssel illetett mókusszerű állatka (kettős nevezéktani elnevezése *Glis glis*) valóban nagyon hosszan alszik télen, mintegy hét hónapot, körülbelül szeptember-októbertől április—májusig. Nem véletlenül kapta meg hát a hosszan alvó ember után ez az állat is a *hétalvó* nevet. A TESz. (II, 102) szerint egyébként a *hétalvónak* a magyarban is megvolt ez utóbbi 'pele' jelentése, a Nagyszótár anyagából 1794-ből közlik az első ilyen jelentésű adatot. A mai magyar nyelvben az ÉKsz. (Bp. 1975. 540) szerint már nincs meg ez a jelentése a szónak, de akkoriban még megvolt, bár feltehetően inkább csak a tudományos nyelvben, és nyilván az állat német nevének tükörfordításaként.

A szónak eddig számba vett jelentései mellett GRIMM (i.h.) fősorol még néhány növénynevet is a németből, melyeket szintén *Siebenschläfer* elnevezéssel illetnek. Ezek azonban már nem kerültek át a magyarba, sőt feltehetően a németben sem voltak mindenütt ismertek, hanem inkább csak egyes területeken használták őket. A Duden, Das große Wörterbuch der deutschen Sprache (V. köt. 2394) ugyanis a *Siebenschläfer* címszó alatt már nem említ ilyen jelentést, ugyanígy a Meyers Enzyklopädisches Lexikon (21. köt. 688) és a Brockhaus Enzyklopädie (17. köt. 392) sem. GRIMM azonban említ négy olyan növényt is, melyeknek — legalábbis Németország bizonyos vidékein — egyéb elnevezésük mellett volt *Siebenschläfer* nevük is.

Az egyik ilyen egy észak-Amerikából származó salátanövény, a köznyelvben *galambbegysaláta*, a botanikában viszont *salátagalambbegy* (Rapunzelsellerie) a neve (vö. GEORG PRITZEL — CARL JESSEN: Die deutschen Volksnamen der Pflanzen. Neuer Beitrag zum deutschen Sprachschätze. Aus allen Mundarten und Pflanzen zusammengestellt. Hannover 1882.) Így neveztek egy decemberig eltart-

ható, elsősorban bornak alkalmas almafajtát is.

Ez utóbbi két növénynél nem derül ki GRIMM szótárából, hogy mi volt az a szemléleti alap, amely alkalmat adott a névátvitelre. A másik kettőnél azonban a nekik tulajdonított elalvást gyorsító, álomhozó hatás az, amely a névátvitel alapját képezi. Az egyik közülük a *Rosen-* vagy *Schlafapfel* (*Rosa canina*) néven ismert mohaszerű szövetburjánzás, amely a vadrózsa ágain keletkezik a gubacsdarázs szúrása nyomán (vö. Brockhaus Enzyklopädie 16. köt. 682). Ezt a rózsagubacsot — főként a Göttingen környéki nyelvjárásban — *sêbenslöapers* névvel is illették (vö. SCHAMBACH: Wörterbuch der niederdeutschen Mundart der Fürstenthümer Göttingen und Grubenhagen. Hannover 1858. 188). A másik a *Küchenschelle* vagy *Osterblume* elnevezéssel illetett növény, melyet a néphit álmohozó, altató hatásúnak tartott, ezért *Schlafblume*, *Schlafkraut*, *Tagesschlaf*, *Tagschläferchen*, *Tagschläferle* elnevezései mellett *Siebenschläferchen* néven is ismert volt. (Hogy ez pontosan melyik növény lehet, azt nem lehet tudni, mert GRIMM a német elnevezések mellett *Anemone pulsatilla* néven emlegeti, de ez valamilyen tévedés lehet, mert ilyen nevű növény nem ismert. A pulsatillák nem mások, mint a *Küchenschelle* nemzetség, melyhez 25-30 faj tartozik, s melyet a botanikusok többsége az *anemonék* nemzetségétől elkülönít, és külön nemzetséggként ismer el (vö. Brockhaus Enzyklopädie 15. köt. 258). Hogy mégis mi lehetett ez a növény, arra nézve esetleges megoldásként kínálkozik, hogy az *anemone* elnevezés magyar megfelelőjeként régibb szótáraink a *pipacsot* adják meg: Calepinus (65): Papits, vad mák auagy papitsk; Szenczi-Molnár (76): papicz, pipacz, patacz. Ez pedig a mákfélékhez tartozik, a máknak pedig köztudottan van álomhozó hatása ópiumtartalma miatt. Ismeretes, hogy régebben egyszerű szülők néha a mák levélvel, főzetével itatták meg gyermeküket, hogy jól aludjon. Ezt a föltevést erősítheti az a tény is, hogy — mint ismeretes és mint fontosabb is láttuk — a *pipacs*nak sokáig *pápics* alakváltozata is volt (a népnelvben ma is van), a HALÁSZ-féle Német-magyar szótár (II, 1462) pedig az *Osterblume* egyik jelentéseként a *berki pápicasot* (*Anemone nemorosa*) adja meg.

* * *

Ezzel végére értem a *hétalvó* szó kapcsán tett fejtegetéseimnek. Talán nem volt haszontalan bemutatni a nálunk ma már alig ismert,

de korábban Európa-szerte elterjedt mondát, amely a kifejezés alapjául szolgált, emellett pedig remélhetőleg közel jutottunk annak a kérdésnek a megoldásához is, hogy miért teszi a MünchK. naptára a szentek Ünnepnapját tévesen szeptember 13-ra.

ÜBER DEN URSPRUNG DES WORTES *HÉTALVÓ* [SIEBENSCHLÄFER]
(EINE SPRACHWISSENSCHAFTLICH-KULTURHISTORISCHE ABHANDLUNG)

von

Tamás Forgács

Der Verfasser stellt in seiner Abhandlung fest, daß das ung. Wort *hétalvó* [Siebenschläfer] heute — mit Recht — als ein adverbiales Kompositum (d.h. 'eine Woche lang schlafender Mensch') betrachtet wird, was aber den Ursprung des Wortes betrifft, handelt es sich um ein attributives Kompositum, weil das Wort mit einer Legende über sieben junge Märtyrer im Zusammenhang steht, die der Legende nach etwa zweihundert Jahre in einer Höhle geschlafen haben. Die Legende ist sehr alt, und war im Mittelalter sehr verbreitet. So wurde im Deutschen aus dem Syntagma *die sieben Schläfer* ein einziges zusammengesetztes Wort, das später auch im Singular vorkommt, und dessen Bedeutung sich auch gewissermaßen entwickelt, d.h. die Bedeutung 'Langschläfer' aufgenommen hat. Außerdem gilt es im Deutschen auch als Name des Bilches und als Pflanzenbezeichnung für einige Pflanzen, denen schlafbringende Kraft zugeschrieben wird.

Das Ungarische hat das Wort durch Spiegelübersetzung in der Bedeutung 'Langschläfer' und 'Bilch' übernommen. Als Syntagma kommt das Wort auch im Ungarischen vor, die Möglichkeit der Verschmelzung zu einem zusammengesetzten Wort stand also offen. Mit Daten kann aber dieser Vorgang nicht bewiesen werden, deswegen hält der Verfasser das Wort *hétalvó* — im Einverständnis mit anderen Meinungen — für Spiegelübersetzung.

Außer der Darstellung der Legende und deren literarischen Wurzeln versucht noch der Autor die Frage zu beantworten, warum im Kalender des Münchner Kodexes der Feiertag der heiligen Siebenschläfer falsch auf den 13. September gelegt worden ist.